

ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՎԱՅՈՒ ՄԻԱՍՏՎԱԾԱԴՊԱՇՏԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱԴԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սեյրան Զաքարյան

Միջնադարյան հայ աստվածաբանական-փիլիսոփայական մտքի խոշորագույն դեմքերից մեկի՝ սուրբ Գրիգոր Տաթևացու (1346-1409), հոգևոր ժառանգության մեջ առանցքային տեղ է զբաղեցնում քրիստոնեական աստվածաբանության կարևորագույն սկզբունքի՝ միաստվածության, միակ Աստծո կամ Աստծո միակության հիմնավորումը և դրա հետ շաղկապված՝ աստվածուրացության, անհավատության, հերձվածողության, երկաստվածության ու բազմաստվածության (կռապաշտության) քննադատությունը: Թվում է թե հասուն միջնադարում քրիստոնեական կրոնի սկզբունքները մերժողների, հին ծագում ունեցող աղանդների ու հերձվածների տեսակետների քննարկումը պետք է լիներ ժամանակախախտություն՝ նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ դա առավելապես բնորոշ էր քրիստոնեության վաղ շրջանին, երբ քրիստոնեության կրոնի ջատագովները և եկեղեցու հայրերը մշակում էին եկեղեցու դավանաբանական համակարգը՝ տեսական ու գործնական պայքար մղելով մի կողմից բազմաստվածության և երկարմատյա (դուալիստական) ուսմունքների, մյուս կողմից՝ քրիստոնեության ներսում ձևավորված զանազան աղանդների ու հերետիկոսական ուսմունքների ու շարժումների դեմ: Սակայն հասուն միջնադարում այդ խմբերի ու հոսանքների կողմնակիցների տեսակետներին անդրադառնալը բնավ էլ ժամանակավրեպ չէր, որովհետև, նախ, վաղ միջնադարում սկսված թե՛ քրիստոնեության և թե՛ եկեղեցու դավանաբանության նկատմամբ հարձակումները հետագայում ոչ թե դադարեցին, այլ դրսևորվեցին ավելի սուր ձևերով, ասպարեզում հայտնվեցին տեսականորեն ավելի պատրաստված աղանդավորական շարժումներ, երկրորդ, հասուն միջնադարը «աստվածաբանական-փիլիսոփայական հավաքումների» ժամանակաշրջան էր, երբ սքոլաստիկական մեթոդի կիրառման միջոցով ստեղծվում էին կրոնին ու եկեղեցու դավանաբանությանը նվիրված հանրագիտարանային երկեր, որոնցում եկեղեցու վարդապետները, հաշվի առնելով նոր մարտահրավերները և իրենց հակառակորդների թարմացված տեսական զինանոցը՝

հարկադրված անդրադառնում էին նաև քրիստոնեական կրոնի հիմնադրույթներին և եկեղեցու դավանաբանության սկզբունքներին առնչվող հնուց եկող, բայց ոչ հնացած ու հրատապությունը կորցրած հարցերին: Գրիգոր Տաթևացին, Թովմա Մեծոփեցու բնութագրմամբ՝ «մեծն Գրիգոր՝ վարդապետն ամենայն հայոց, երկրորդ լուսաւորիչն եւ աստուածաբանն գեր ի վերոյ գոլով ամենայն իմաստասիրաց եւ վարդապետաց հնոց եւ նորոց»¹, չէր կարող իր հանրագիտարանային բնույթի աշխատություններում չքննարկել քրիստոնեական վարդապետության համար կենսական նշանակություն ունեցող այդպիսի հարցեր: Տաթևացին աստվածուրացողների, անհավատների, հերձվածողների, երկաստվածության ու բազմաստվածության (կռապաշտության) կողմնակիցների տեսակետները քննադատելիս մի կողմից հենվում է նախորդ դարերի հայ աստվածաբանական-փիլիսոփայական մտքում ձևավորված ավանդույթի, իսկ մյուս կողմից՝ միարարական շարժման ներկայացուցիչների՝ Բարդուղիմեոս Բոլոնիացու (†1333 թ.), Պետրոս Արագոնացու (†1347 թ.) և նրանց հայ համախոհների կողմից շրջանառության մեջ դրված արևմտաեվրոպական սքոլաստիկական աստվածաբանական-փիլիսոփայական մտքի վրա: Ի տարբերություն նախորդ դարերի հայ մտածողների, Տաթևացին ավելի համակարգված ու փաստարկված է ներկայացնում թե՛ իր միաստվածապաշտական վարդապետությունը և թե՛ դա մերժող տեսությունների քննադատությունը:

Տաթևացին քրիստոնեական կրոնի և եկեղեցու վարդապետության գաղափարական հակառակորդներին քննադատելիս նախ և առաջ փորձում է պարզել նրանց հայացքների բնագանգական, իմացաբանական, սոցիալ-բարոյագիտական ու մարդաբանական արմատները: Նրա մտածումների մեկնակետը այն է, որ ամենայն գոյի Արարիչը՝ միակ Աստվածը, մարդուն ստեղծել է որպես բանական, իմացող էակ, որի ճանաչողության և գիտության գերագույն նպատակը պետք է լինի աստվածայինի ճանաչումը: Մարդը զգայարաններով ճանաչում է նյութական զգայահասու գոյերը, բանականությամբ՝ աննյութական և մտահասու գոյերը, իսկ հավատի լույսով՝ աստվածային իրողությունները և Աստծուն. «Դարձեալ՝ զգայութեամբ ծանօթանամք որ արտաքոյ քան զմեզ: Եւ խոհեմութեամբ՝

¹ Թովմա Մեծոփեցի, Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց, Փարիզ, 1860, էջ 50:

որ ի ներքս ի մեզ: Եւ վերին խոկմամբ՝ որ ի վեր է քան զմեզ՝ ըստ կարողութեան լուսաւորիմք ճառել զանճառելին»¹: Այս առումով աստվածամերժներն ու անհավատները զգայապաշտներ են, որովհետև հավատում են միայն այն իրողություններին, որոնք ընկալվում են զգայարաններով: Մինչդեռ Աստված ոչ թե զգայահասու, այլ իմանալի, աննյութական գոյ է: Տաթևացու կարծիքով՝ մոլորության մեջ են ոչ թե անհավատների ու հերձվածողների հոգու ցասմնական ու ցանկական մասերը, այլ նախ և առաջ բանականությունը, որը աստվածադիր կարգի համաձայն կոչված է նրանց կառավարելու: Մինչդեռ բանականությունը չի կատարում իր գործառույթը, ավելին՝ խորամանկում ու խաբում է, ուստի ճշմարտությանը անգետ հերձվածողներն ու անհավատները չեն ճանաչում և չեն ընդունում իրենց սխալականությունը: Նրանք կարծում են թե մարդկային միտքը՝ «ամենայնի պարունակօղ է, և ո՛չ ունի սահման: Վասն այնորիկ ո՛չ երևի ճշմարիտ նոցա, զոր ո՛չ ըմբռնէ միտք. և ո՛չ այլ իրիք հաւատան, բայց միայն զայն՝ զոր իմանան: Արդ՝ զորօրինակ զգալի աչք մեր ո՛չ կարէ ըմբռնել զքանակութիւն արեգականն և այլ լուսաւորացն. այլ մտօք իմանամք զմեծութիւն նոցա: Նոյնպէս զիմանալի խորհուրդս և զգիտութիւնս զոր տկարանայ միտք, կարողանայ հաւատքն տեսանել. այլ նա ո՛չ ունի հաւատ՝ քան զտեսութիւն մտացն»²: Այսինքն՝ Աստծու գոյությունը ժխտում են նրանք, ովքեր չգիտեն իմանալիի նրբության ու հավատի առարկայի հեռավորության և «բնական քննության» սահմանափակության մասին:

Աստվածուրացողների ու անհավատների մերժողական հայացքների հիմքում ընկած է նաև այն միտքը, որ Աստծո մասին հնարավոր չէ իմանալ որևէ բան, հետևաբար չի կարելի խոսել Նրա գոյության մասին: Հետևելով Կեղծ-Դիոնիսիոս Արեոպագացու աստվածաբանությանը, Տաթևացին կարծում է, որ Աստված գիտելի է անգիտությամբ և գիտությամբ: Անգիտությունը լինում է երկու կարգի՝ ա) անգիտություն, որը նույնական է տգիտությանը, քանի որ դա անուսումնության հետևանք է: Բնական է, որ այդպիսի անգիտությամբ չես կարող ճանաչել անգամ երկրային երևույթները: Բ) Անգիտություն, որը հենվում է իմացության ու գիտության վրա («իմացյալ անգիտություն»), և որի դեպքում միտքն ու-

¹ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք հարցմանց, Կ. Պոլիս, 1729, էջ 103:

² **Նոյն տեղում**, էջ 31:

սումնասիրում է արարված գոյերը, դրանցում փնտրում Աստծուն, սակայն ընդամենը գտնելով աստվածայինի որոշ հետքեր՝ հայացքը հառում է երկրայինից անդին գոյություն ունեցող աշխարհին. «Եւ է դարձեալ անգիտութիւն՝ յորժամ զմիտս տարածեմք յամեն եղեալս և զնա ոչ գտանեմք, ժողովեմք ի մինն որ արտաքոյ է սոցա. և այնպէս անգիտութեամբ ճանաչի Աստուած»¹: «Իմացյալ անգիտությունը» հավատի տեսությունն է («սուրբ գիտությունը»), որը լուսավորելով մարդու միտքը՝ վերանում է ամենայն եղականից, անգամ ինքն իրենից, որովհետև եղական է, և «թողեալ զինքն միատրեսցի յաստուածային ճառագայթն որ անքննելի լոյսն է և իմաստութիւնն»²:

Դարձյալ հետևելով Կեղծ-Դիոնիսիոս Արեոպագացուն՝ Տաթևացին ընդունում է աստվածիմացության երկու ուղի՝ ճառելի, հաստատական, վերադրական (կատաֆատիկական) և անճառելի, ժխտական (բացբարձական) կամ ուրացական (ապոֆատիկական)³, որոնց տարբերությունները ներկայացնում է հետևյալ կերպ. «Անճառելի է բնութեան և էութեանն բան. և ճառելի են անուանքն: Դարձեալ՝ անճառելի է անհաղորդն և գերազանց որոշումն անեղին: Եւ ճառելի է յառաջ ճառագայթեալ հաղորդութիւնն ամենայն եղելոց»⁴: Ճառելի իմացության դեպքում Աստծուն վերագրում են գերադրական (օրինակ, Աստված գերագույն գոյ է, սկզբնապատճառ, կատարելագույն, իմաստագույն էակ և այլն), իսկ անճառելիի դեպքում՝ ժխտական հատկություններ (օրինակ, Աստված չգոյ է, անուր,

¹ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք հարցմանց, էջ 103:

² **Նույն տեղում**:

³ Տաթևացին պարզաբանում է, որ թեև «բացբարձական» և «ուրացական» եզրույթները ունեն ընդհանրություններ, սակայն բովանդակային առումով տարբերվում են իրարից: Նախ, «ուրացականը» ըստ պակասության է, իսկ «բացբարձականը»՝ ըստ գերազանցության, երկրորդ, «ուրացականը» ընդդեմ է Աստծո էության ու փառքի, իսկ «բացբարձականը» «ո՛չ էութիւն կամ զփառս Աստուծոյ բառնայ, այլ զոր յետ էութեանն Աստուծոյ է և նմանէ ստեղծեալ՝ և զխոնարհութիւնս բառնայ» (**Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք հարցմանց, էջ 124): Տաթևացին «Ոսկեփորիկ» երկում տեղադրել է Վահրամ Բաբունու սուրբ երրորդությանն ու միաստվածությանը նվիրված աշխատությունը, որում ևս այն միտքն է հաստատվում, որ Աստծո մասին նախընտրելի է «բացբարձականան աստուածաբանել, քան զվերադրականան» (**Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք որ կոչի Ոսկեփորիկ, Կ. Պոլիս, 1746, էջ 558):

⁴ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք հարցմանց, էջ 103:

անսկիզբ, անպատճառ, անմահ, անփոփոխ և այլն): Ըստ նրա՝ անճառելի գերադասելի է ճառելիից, ինչպես հավատի տեսությունը՝ «բնական քննությունից», որովհետև «ի ներքուստ ի վեր՝ ի բազմութենէ առ մինն ընթանայ. որպէս խորհրդական աստուածաբանութիւնն արտաքոյ թողեալ զբազմութիւն էից և ի մինն ընթացեալ, որ ամենեւին անբանութիւնն է և անիմացութիւն. անճառելի. անիմանալի. և լռութեամբ պատի յամենայն արարածոց»¹: Հենվելով աստվածիմացության հաստատական մեթոդի և «բնական քննության» արդյունքների վրա, Տաթևացին առաջադրում է Աստծո կեցության տիեզերաբանական ապացույցը, դրանով իսկ անհավատներին ու աստվածուրացողներին ցույց տալով, որ անգամ «գիտությամբ», այսինքն՝ «բնական քննության» միջոցով կարելի է հիմնավորել այն, ինչը ակնհայտ է հավատի տեսության համար²: Աստվածամերժների (ինչպես նաև մանիքեականների) մյուս փաստարկն այն է, որ եթե լինել Աստված, այն էլ բացարձակ բարի Աստված, ապա աշխարհում չպետք է լինեին չարիքներ, ներհակություններ, անկարգություն, խառնաշփոթություն, անարդարություն և այլն, սակայն դրանք առկա են աշխարհում: Տաթևացին չի ժխտում տիեզերքում առկա տարատեսակ չարիքներն ու անկարգությունները, սակայն գտնում է, որ դրանից չի կարելի բխեցնել ո՛չ Աստծո չգոյությունը, ո՛չ երկու աստվածների գոյությունը, ո՛չ էլ դրանցում «մեղադրել» միակ Աստծուն, որովհետև Նա տիեզերքն ստեղծել է բարեկարգ ու գեղեցիկ և այն կառավարում ու նախախնամում է իմաստուն կերպով³:

¹ **Նույն տեղում**, էջ 123:

² Այդ մասին տե՛ս **Ջաթարյան Ս.Ա.**, Արիստոտելը և XIV դարի հայ փիլիսոփայությունը, Եր., 2017, էջ 83-104:

³ Չարիքների գոյությունը բացատրելու համար Տաթևացին ներկայացնում է «աստվածարդարացման» մի ամբողջական տեսություն, որը խարսխված է հետևյալ հիմնադրույթների վրա՝ ա) Աստված միակ արարիչն է և ամեն ինչ ստեղծել է բարի, գեղեցիկ ու կատարյալ, հետևաբար Նա չի կարող լինել չարի պատճառ, բ) Աստված ունի բարի էություն, հետևաբար չարը չի կարող բխել Նրանից, բ) չարիքը չունի հիմնագոյացային բնույթ, ի մասնավորի գոյություն չունի չար աստված, բնազանցական առումով՝ չարիքը բարության պակասն է, գ) չարիքը նախախնամության դրսևորումներից է, ուստի Աստված չի վերացնում չարիքը հանուն բարիքի, դ) Աստված ամեն ինչ ստեղծել է բարի, եթե ինչ-որ բան թվում է չար, ապա դա մարդու չիմացության արդյունք է, ե) չարիքը անձնիշխան մարդու գործունեության արդյունք է: Աստված մարդու շնորհել է կամքի

Տաթևացու կարծիքով՝ աստվածուրացողների ու անհավատների ժխտողական վերաբերմունքն առ Աստված պայմանավորված է ոչ միայն իմացաբանական, այլև սոցիալական ու բարոյական գործոններով: Աստվածուրացությունը չար գործեր անելու պատրվակ է, որովհետև ոմանք հպարտության պատճառով, իսկ «ոմանք չար գործով ի բաց մերժեն յինքեանց զլոյս արեգական արդարութեան»: Մտքին մոլորության մեջ են գցում «անկարգ ախորժակները»՝ երկյուղը, սերը (նկատի ունի սերը աշխարհի, փառքի, ունեցվածքի կուտակման ու այլևայլ հեշտանքների նկատմամբ) և ատելությունը, որոնցից յուրաքանչյուրն իր գործիքներով թույլ չի տալիս հավատալու Աստծո գոյությանը: Անհավատները «կամակոր են ի չար շաւիղն» և շատ դժվար է նրանց, ովքեր գիտակցաբար՝ իրենց չարացած կամքով են ընտրություն կատարել, համոզել հեռանալու մոլար ճանապարհից ու հետևելու ճշմարտությանը: Ընդհակառակը, նրանք «ուրախ լինին ընդ խոտորումն չարութեան» և բնավ չեն պատրաստվում հրաժարվելու իրենց զգայապաշտական ու նյութապաշտական հայացքներից: Տաթևացին մատնանշում է աստվածուրացողների ու անհավատների հայացքների ձևավորման գործում նաև ավանդույթի ու սովորույթի խաղացած դերը. «Զի հայրենի՛ է եղեալ աւանդութիւնն, և սովորութիւնն ստացական բնութիւնն: Ուստի հեշտութիւն և աւանդութիւն յիրաւի խառնեալ ընդ միմեանս, և հակառակասիրութիւն և ինքնահաճութիւն յառաջ եկեալ, որով զինեալ պնդին ընդդէմ ուղղութեան, զի կարծեն զինքեանս ճշմարիտ գոլ քան զայլսն: Վասն որոյ ո՛չ հաւանին ուղղութեան վարդապետաց»¹:

Տաթևացին կարծում է, որ բազմաստվածություն ընդունողները ըստ էության չեն տարբերվում աստվածուրացողներից, որովհետև թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը հավասարապես կռապաշտներ են: Կռապաշտության առաջացումը պայմանավորված է իմացաբանական, հոգեբանական, գեղագիտական ու սոցիալ-բարոյական գործոններով: Նա թվարկում է կուռքարարության ու կռապաշտության առաջացման մի շարք պատճառներ՝ ա)

ազատություն, այսինքն՝ չարն ու բարին ընտրելու հնարավորություն, հետևաբար սոցիալ-բարոյական չարիքների/մեղքերի համար պատասխանատուն միայն մարդն է: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս **Զաքարյան Ս.Ա.**, Գրիգոր Տաթևացու բարոյագիտական ուսմունքը, Եր., 2020, էջ 70-84:

¹ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք հարցմանց, էջ 33:

սիրելի մարդկանց մահը, բ) թագավորների և իշխանների հպարտությունը, որոնք մոռանալով իրենց տկարությունը, թույլատրում են, որ իրենց պաշտեն որպես աստվածների, ստեղծեն իրենց պատկերների պաշտամունքը, գ) այն մարդկանց մարդահաճությունը, որոնք կամեցան հաճոյանալ թագավորներին և նրանց ծառայել երկրպագությամբ, դ) արիեստների կամ արարածների գեղեցկությունը, որոնցով զմայլված՝ կարծեցին դրանք աստվածներ են: Նմանապես խաբվեցին երկնքի լուսատուների գեղեցկությամբ՝ նման այն շինականին, որ թագավորին չտեսնելով՝ թագավոր է կարծում նրան, ում շքեղ զգեստներով է տեսնում, ե) կախարհներ, որոնք զանազան աճպարանքներով ու խաբկանքներով գործում էին «հրաշքներ», զ) սատանայի հպարտությունն ու նախանձը, ով սկզբից ցանկացավ աստվածանալ և երկրպագվել բոլոր մարդկանց կողմից: Այդ նպատակով նա մտնում է կուռքերի մեջ, որոնք տարբեր ձևերով խաբում էին մարդկանց՝ գրավելով իր կողմը: Տաթևացին առանձնացնում է կռապաշտության ութ տեսակ՝ դևերի, չորս տարրերի, մարդկանց, անբան կենդանիների, պատկերների ու մարդկանց ուրիշ գործերի, ժամանակների մասերի, ծառերի ու բույսերի: Այս բոլոր կռապաշտությունները մեծ մեղք են, որովհետև՝ ա) Արարչին զրկում են Իր պատվից և դա տալիս արարածներին, բ) Արարչին ու արարածներին հավասարեցնում են, գ) մարդուն հեռացնում են Աստծուց և Աստծո պատիվը տալիս անբան ու անշունչ գոյերին: Դրանք մարդկանց մղում են չարության, տալիս չնչին բարիքներ՝ զրկելով նրանց հոգևոր բարձրագույն բարիքներից: Եթե անգամ դրանք բարիք են գործում, ապա դա տեղի է ունենում կա՛մ իրենց ազատ կամքով կա՛մ Աստծո հրամանով կա՛մ ընդդեմ Աստծո հրամանների: Եթե գործում են ընդդեմ Աստծո հրամանների, ապա հակառակ են Աստծուն, իսկ եթե Աստծո հրամանով, ապա հարկ է պաշտել Աստծուն և ոչ թե նրանց: Կուռքերին պաշտելով՝ մարդը իր ազնիվ բնությունը հավասարեցնում է անարգ, իրենից ցածր բնություն ունեցող գոյերի բնությանը: Մի խոսքով, կռապաշտությունը մարդկանց դարձնում է թշվառական, անիծյալ ու նզովյալ և «արժանի նախատանաց և ծիծաղելոյ», որովհետև «զազնուական բնութիւն իւր՝ անարգ համարի. և ի ներքոյ անարգ ստեղծուածոց զինքն դնէ»¹: Այս իմաստով Տաթևացին պաշտպանում է **պաշտամունքային միաստվածությունը**, ըստ որի Աստված միակն է, որ ար-

¹ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք որ կոչի Ոսկեփորիկ, էջ 59:

ժանի է պաշտամունքի: Այս համատեքստում նա անդրադառնում է «նոր հեթանոսների» (իսլամի հետևորդների) այն մեղադրանքին, որ քրիստոնյաները կռապաշտներ են, որովհետև պաշտում են նյութական իրեր (նկատի ունեն հատկապես խաչը) ու պատկերներ: Ժամանակին այս և նմանատիպ մեղադրանքներին փաստարկված պատասխանել է հայոց կաթողիկոս սուրբ Հովհան Գ Իմաստասեր Օծնեցին († 728)¹: Տաթևացին, շարունակելով նրա գիծը, նշում է, որ քրիստոնյաները ոչ թե կռապաշտ ու նյութապաշտ են, այլ աստվածապաշտ, խաչապաշտ ու պատկերապաշտ, որովհետև ոչ թե պաշտում են նյութական բոլոր իրերը կամ պատկերները, այլ միայն նրանք, որոնցում դրսևորվում են աստվածային զորությունն ու ներգործությունը. «Այդ դուք միայն զխաչին նիւթն տեսանէք, եւ զճաճուկ խորհուրդ նոցա ո՛չ իմանայք, որպէս այր, որ ո՛չ գիտէ զդպրութիւն, զձեւ գրոյն միայն տեսանէ, այլ զճաճկեալ բանն որ ի նմա, ո՛չ գիտէ: Իսաչն նշան է Քրիստոսի եւ փրկութեան մերոյ, եւ զէ՛ն ընդդէմ թշնամոյն, զոր դուք ո՛չ գիտէք»²: Տաթևացին, բերելով բազում փաստարկներ, հատկապես քննադատում է կռապաշտության այն ձևը, որ լուսատուներին աստվածներ կարծելով՝ դրանց դարձնում է պաշտամունքի առարկա:

Միաստվածության դեմ հանդես էին գալիս ոչ միայն բազմաստվածության, այլև երկաստվածության պաշտպանները, այսինքն՝ մանիքեականները և հետագայում դրանցից սերված աղանդները, ըստ որոնց՝ գոյություն ունեն իրարից անկախ հավերժական բարի ու չար աստվածներ, որոնք գործում են տիեզերքում և պայմանավորում մարդկանց գործողությունները: Տաթևացին առիթը բաց չի թողնում քննադատելու մանիքեականներին: «Գիրք հարցմանց» գրքում նա հերքում է երկաստվածության օգտին բերվող փիլիսոփայական փաստարկները, ցույց տալիս, որ բոլոր առումներով անտրամաբանական է երկու սկզբների միաժամանակյա գոյության ընդունումը: Ըստ Տաթևացու՝ նախ, երկուսը որպես թիվ չի կարող լինել սկիզբ, որովհետև բաղկացած է մեկերից, որոնք նախորդում

¹ Այդ մասին տե՛ս **Ջաթարյան Ս. Ա.**, Սուրբ Հովհան Օծնեցի. Իմաստասեր կաթողիկոսը, Եր., 2019, էջ 46-50:

² **Գրիգոր Տաթևացի**, Ընդդէմ կորուսեալ ազգին տաճկաց..., **Կիլիկէրեան Բ.**, Իսլամը հայ մատենագրութեան մէջ, Ա. Գրիգորի Տաթևացոյ Ընդդէմ տաճկաց, Բ. Ի քաշունէ քաղաճու, Վիեննա, 1930, էջ 139:

են երկուսին: Երկրորդ, երկուսը բաղադրյալ է, իսկ մեկը՝ պարզ, իսկ քանի որ բաղադրյալները կազմվում են պարզերից, ուրեմն երկուսը չի կարող լինել սկիզբ: Եթե գոյություն ունենային երկու աստվածներ, ապա դրանք պիտի լինեին անհատականություններ, և մեկը մյուսից կտարբերվեր իր առավելություններով կամ թերություններով, այսինքն՝ նրանք կլինեին բաղադրյալ գոյեր: Սակայն աստվածային էությունը պարզ է, այսինքն՝ չի կարող ունենալ ո՛չ գոյացական և ո՛չ էլ պատահական հատկություններ: Դա նշանակում է, որ չի կարող բաղադրյալ բնությամբ աստված լինել, ուստի գոյություն ունի պարզ բնությամբ մեկ Աստված: Երրորդ, եթե լինեին երկու իրար հակառակ սկիզբ, ապա դրանք կապականեին ստեղծվածը և չէին լինի արարածները: Չորրորդ, եթե լինեին երկու հակառակ սկզբներ, ապա թե՛ դրանք և թե՛ դրանցից ստեղծվածները կմարտնչեին միմյանց դեմ և «ոչ ինչ մնայր ի խաղաղութան»: Հինգերորդ, հակառակ սկզբներից առաջացածները պետք է լինեին անկարգ, մինչդեռ տեսնում ենք, որ բոլոր գոյերը շաղկապված են սիրով և բարեկարգ են: Վեցերորդ, եթե լինեին երկու սկզբներ, ապա դրանք պիտի լինեին կա՛մ միաժամանակ կա՛մ մեկը մյուսի հետևից: Միաժամանակ չէին կարող լինել, որովհետև իրար հակառակները միասին չեն կարող լինել: Իսկ եթե լինեին մեկը մյուսի հետևից, ապա մեկը պետք է սկիզբ լինի մյուսի համար: Յոթերորդ, եթե լինեին երկու սկիզբ, ապա մեկը կա՛մ պիտի իշխեր մյուսի վրա կա՛մ՝ չիշխեր: Եթե որևէ մեկը չի իշխում, ապա նրանցից ոչ մեկը աստված չէ, իսկ եթե իշխում են, ուրեմն իշխող մեկն էլ կլինի աստված: Ութերորդ, «թե՛ են .բ. սկիզբն չար և բարի, կամ հաղորդին միմեանց՝ կամ ոչ: Եթե՛ ոչ հաղորդին, մինն է ի նոցանէ էակ. և այնպէս ո՛չ երկու սկիզբն: Իսկ թե՛ հաղորդին, ո՛չ կարէ լինիլ չար. զի չարն բարոյն պակասութիւն է. և սոյնպէս մի է սկիզբն»¹: Իններորդ, երկու սկիզբը՝ գերագույն բարին և ծայրագույն չարը կամ կայանում են ինքնըստինքյան կամ՝ ոչ: Եթե չեն կայանում, ապա չեն կարող լինել սկիզբ, իսկ եթե կայանում են, ուրեմն դրանցից ոչ մեկը չար չէ, որովհետև կայանալը ինքնըստինքյան արդեն բարի է: Տաթևացի «Ոսկեփորիկ» գրքում կրկին անդրադառնում է մանիքեականներին և վերլուծում ու քննադատում առհասարակ քրիստոնեական կրոնի և մասնավորապես միաստվածապաշտության սկզբունքի դեմ նրանց առաջադրած առարկությունները:

¹ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք հարցմանց, էջ 21:

Քննադատելով երկաստվածապաշտական ու բազմաստվածապաշտական ուսմունքները՝ Տաթևացին դրանց հակադրում է իր միաստվածապաշտական վարդապետությունը, ըստ որի գոյություն ունի մեկ Աստված, որն ամենայն գոյի Արարիչն է: Աստծուն վերագրվող բնագանցական հատկություններից առաջնայինը գոյությունն է, այսինքն՝ այն պնդումը, որ **Աստված է** է: Տաթևացու կարծիքով՝ թեև **Էն** և Աստվածը բնությամբ նույն են, սակայն «յայցանէ Էն առաւել է, զի Աստուածն յաստ է-ած զմեզ, և կամ ստեղծող, և կամ ճանաչող լի: Այսոքիկ իբր առնչական են և ո՛չ առանձին բնութեանն: Իսկ Էն՝ զմիշտ լինիլն ցուցանէ...»¹: Աստված ոչ միայն գոյ է, այլև նախագոյ, որովհետև նախ է քան ամենայն գոյ, որովհետև «**էր. և է՛. և եղիցի**», այսինքն՝ Նա միշտ է, Նրանից են գոյանում անցյալը, ներկան ու հանդերձյալը, Նա է՛ սկիզբը, մեջն ու վախճանը և հարացույց-նախագաղափարը ամենայն արարված գոյերի: Նրա գոյությունն ու էությունը համընկնում են: Աստված գոյացություն է, որովհետև բավարարում է գոյացության արիստոտելյան սահմանման պահանջներին. «Գոյացութիւն է ինքն ինքեամբ էացեալ և ոչ կարօտեալ յայլս հաստողի: Իսկ պատահումն ի յայլս ունի զէութիւն, և կարօտ է այլոյ ի գոյն, որպէս գոյն ի մարմնի»²: Նա **բացարձակ գոյ** է և Իր գոյության համար որևէ մեկի կարիքը չի զգում, որովհետև ինքնակա է ու ինքնաբավ: Աստված գոյ է կամ գոյացություն, և ինչպես գոյը նախորդում է չգոյին և ինքն է գոյացնում ամեն ինչը, այնպես էլ Աստված, որպես բացարձակ գոյ և սկզբնապատճառ, գոյություն է պարգևում բոլորին: Տաթևացին նկատում է, որ Աստված վեր է ամենայն գոյից, այսինքն՝ բացարձակ գոյացություն է, իսկ ավելի ստույգ՝ ավելին է, քան գոյացությունը: Իբրև բացարձակ Գոյ, Աստված բոլոր դեպքերում տարբերվում է գոյացությունից: Այսպես, եթե պատահական հատկությունները միախառնվում են գոյացությանը և վերջինս դառնում է բաղադրյալ, ապա Աստված միշտ պարզ գոյացություն է: Աստծուն վերագրում ենք բազում հատկություններ՝ հավերժություն, անեղություն, աննյութականություն, ներգործություն, կատարելություն, իմաստություն, գեղեցկություն, ամենակարողություն, ամենազետտություն, մարդասիրություն, գթասրտություն և այլն, որոնք անզատելի են աստվածային բնությունից: Այլ խոսքով, Տաթևացին պաշտպանում է

¹ Նույն տեղում, էջ 49:

² Նույն տեղում, էջ 170:

ատրիբուտային միաստվածապաշտությունը, ըստ որի Աստված մի է ու միասնական, որովհետև Նրան վերագրվող հատկությունները ոչ թե տարբեր են, այլ Նրա էության անքակտելի մասերն են, ավելի ստույգ՝ հենց Նրա էությունն են:

Տաթևացու միաստվածապաշտական վարդապետության հիմքում ընկած է բնագանցական այն միտքը, որ գոյի սկիզբը կարող է լինել միայն մեկը, և ոչ թե երկուսը կամ բազումը: Աստծուն վերագրվում են **մի և միակ** թվերը, սակայն ըստ Տաթևացու՝ Աստված «ի վեր է քան զմի և զմիակ», որովհետև առհասարակ թիվը ցույց է տալիս քանակ և պատահական հատկություն, իսկ Աստված անչափելի է և Նրանում չկան պատահական հատկություններ: Տաթևացին թեև տարբերակում է **մի և միակ** եզրույթները, բայց հաճախ դրանք գործածում է միևնույն իմաստով: Աստված կոչվում է մի, որովհետև պարզ է, ամբողջական, չի բաժանվում և չի ոչնչանում: Աստված “մի կոչի. որպէս միակն սկիզբն է թըւոց և ո՛չ թիւ. և Աստված սկիզբն է արարածոց և ո՛չ արարած»: Միևնույն ժամանակ Աստված միակն է, որովհետև միակը բազմապատկվելով՝ բազմանում է, նմանապես Աստված է արարում գոյի բազմությունը, կամ՝ “միակն է կատարումն ամեն թըւոց. և ամեն գոյից կատարումն է Աստուած»¹: Ինչպես միակն է տասնյակի, հարյուրակի և հազարյակի ներքևում ու հիմքում և վերևում, նմանապես Աստված “ներքոյ և հիմն է ամենեցուն որ կրէ զամենայն բանիւ զօրութեան իւրոյ: Այլ և ի վերոյ և գերազանց է ամեն արարածոց²»: Մինն ընդհանուր է, իսկ միակը՝ մասնավոր, ամեն միակ մի է, սակայն ամեն մի՝ միակ չէ: Մինը լինում է երկու իմաստով. “Չի է՛ մի՛ որ սկիզբն է թըւոյ. և այսպէս մի ո՛չ ասի Աստուած, զի այս քանակ է. և պատահումն ո՛չ գոյ յԱստուած: Եւ է մի՛ որ անդրադարձի էի. և այսպէս ասի մի Աստուած իբր թէ է է՛, զի պատահումն ո՛չ ցուցանէ: Եւ սահման միոյն է այս. մի է որ յինքեան անբաժանելի է, և յայլմէ բաժանեալ: Եւ էութիւն Աստուծոյ ըստ ինքեան անբաժանելի է, և յարարածոց բաժանեալ»³:

Տաթևացին կարծում է, որ Աստծո կեցությունը և Նրա միակը լինելը կարելի է հիմնավորել երկու կերպով՝ ա) իրերի բնական «քննությամբ»,

¹ **Նույն տեղում**, էջ 109:

² **Նույն տեղում**, էջ 110:

³ **Նույն տեղում**:

բ) աստվածաշունչ գրքերի վկայությամբ: Պատահական չէ, որ նա բավականին մեծ տեղ է հատկացնում միաստվածության հիմնավորման առաջին տարբերակին, որովհետև իբրև աստվածաբան-հմաստասեր, նա սքոլաստիկական մեթոդի միջոցով ձգտում է ներդաշնակություն հաստատել «բնական քննության» և հավատի տեսության միջև: Աստծո միակը լինելու օգտին բերվող բնազանցական բնույթի բազմաթիվ փաստարկներից առանձնացնենք հետևյալները՝ ա) ըստ Արիստոտելի՝ գերազանցությունը ունեցողը լինում է մեկը: Աստվածային բարության մասին ասվում է ոչ միայն բարի կամ բարեգույն, այլև հույժ բարեգույն: Ուրեմն Աստված մեկն է: Դարձյալ, Աստված կատարելագույն էակ է, որովհետև ամբողջությամբ կատարյալ է, իսկ կատարելությունը չի կարող ունենալ որևէ թերություն: Եթե լինեին բազում աստվածներ, ապա պետք է լինեն բազում կատարյալներ, և բովանդակ կատարելությունը կլիներ նրանցից յուրաքանչյուրի մեջ, ինչն անկարելի է: Այդ դեպքում նրանց մեջ թերություն չէր լինի, այսինքն՝ չէր լինի նաև զանազանություն: Իսկ եթե նրանցից յուրաքանչյուրն ունենար հատուկ կատարելություն, ապա այս կերպով նրանց միջև կլիներ զանազանություն՝ առավելության կամ թերության ձևով:

բ) Իմաստասերները ասում են, որ այն, ինչ կարող է մեկի միջոցով կատարվել, գերադասելի է, որ լինի մեկի, քան թե բազումի միջոցով: Մեկը արդյունավետ է բազումից: Հենց աշխարհի ընդհանուր կարգը ապահովվում է մեկ սկզբի շնորհիվ, և եթե այդ սկիզբն ամենակարող է, ապա ամեն ինչ կարող է կատարելագործվել: Ուրեմն, անօգուտ և անիմաստ է ընդունել բազում սկզբների գոյությունը: Եթե գոյություն ունենային մի քանի կամ բազում կարգավորիչներ, ապա տիեզերքում կլիներ խառնաշփոթություն և անիշխանություն: Տաթևացին այս կապակցությամբ բերում է Արիստոտելից փոխառած զորքի օրինակը. գոյություն ունի զորքի կարգավորման երկու եղանակ՝ մեկը զինվորների միջոցով կարգապահության հաստատումն է, իսկ մյուսը՝ երբ բովանդակ զորքը կարգավորվում է զորապետի կողմից: Առաջին կարգը ենթարկվում է երկրորդին, որովհետև զորքի կարգավորվածության նպատակը զորապետի կամքի կատարումն է և պատերազմում հաղթելը: Ընդհանուր կարգը չի կարող ապահովվել բազումի կողմից, որովհետև զինվորները շատ են ու իրարից տարբեր, յուրաքանչյուրի բարքն ու կամքը՝ յուրահատուկ: Իսկ բազում կամքերը չեն կարող ընդհանուր կարգ հաստատել, ուրեմն անհրաժեշտ

է, որ կարգը հաստատվի զորապետի կողմից. «ի բազում զորացն ոչ կարէ լինիլ, վասն զի բազում են զօրքն և զանազանք. և բարք իւրաքանչիւրոյ յատուկ. և կամք: Եւ ոչ կարէ լինիլ ի բազում զօրագլխոց, վասն զի ըստ այնմ որ բազումք են և զանազանք իւրաքանչիւրոցն յատուկ կամք, ոչ կարէ լինիլ որ մի հասարակաց կարգ լինի բազում կամքն: Ապա ուրեմն պարտ է որ ի միոյ զօրագլխէ լինի կարգեալ...»¹: Եվ այդ միակ կարգավորիչը Աստվածն է, որը իմաստուն կերպով կարգավորում և կառավարում է իր ստեղծած աշխարհը: Այդպես էլ բոլոր տարրերն են մեկմեկու նկատմամբ կարգավորված, որովհետև ստորին մարմինները կարգավորվում են վերին մարմինների կողմից, վերջիններս էլ՝ հոգևոր գոյացությունների կողմից: Ուրեմն, հարկ է, որ բովանդակ աշխարհը մի խնամող ու կարգավորող ունենա, որն էլ հենց Աստվածն է:

գ) Ըստ իմաստասերների՝ առաջին շարժումը մշտաշարժ է, որը չի կարող այդպիսի ընթացք ստանալ բազում շարժողներից: Բնական կարգն այն է, որ զգալի-նյութական գոյերը կարգավորվում են հոգևոր գոյերի կողմից, և ձգտում են նմանվել նրանց: Իսկ հոգևոր գոյերից գերազույնը Աստված է, որն էլ հենց բոլոր կարգի շարժումների առաջնաշարժիչն ու կարգավորիչն է:

դ) Աստված պարզ գոյ է. եթե Նա ընդհանրություններ ունենա ուրիշների հետ, ապա պետք է ունենա տարբերություններ, իսկ դա նշանակում է, որ Նա կլինի բաղադրյալ, ինչը հակասում է Աստծո բնությանը: Ըստ Տաթևացու՝ այս իմաստով Արարիչը ընդհանրություն չունի ստեղծվածների հետ, որովհետև որակապես տարբեր իրողությունն է: Աստված անշարժ է, անփոփոխ, հավերժական, իսկ ստեղծվածները՝ շարժական, փոփոխական ու ապականացու:

Բնականաբար, բացի վերոբերյալ բնազանցական փաստարկներից Տաթևացին իր միաստավածապաշտական վարդապետությունն հիմնավորելիս հենվում է սուրբգրային ավանդույթի և եկեղեցու դավանաբանության սկզբունքների վրա: Նա պաշտպանում է քրիստոնեական միաստվածապաշտությանը ներհատուկ սուրբ Երրորդության սկզբունքը, ըստ որի գոյությունի ունի մի Աստված երեք անձերով՝ Հայր Աստված, Որդի Աստված և Սուրբ Հոգի Աստված, բայց մեկ բնությամբ: Քննադատելով սուրբ Երրորդության դեմ բերվող առարկությունները՝ նա հիմնավորում

¹ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք որ կոչի Ոսկեփորիկ, էջ 83-84:

է, որ «աստուածային անձինքն՝ են մի և նոյն ըստ թուոյ», որ պարզութեան, ծննդի, եռամիասնութեան մասին առօրյա պատկերացումների կամ համանմանությունների միջոցով հնարավոր չէ բացատրել սուրբ Երրորդությունը, որը «ծածկեալ է լուսով անմատչելի և միգով անգիտելի»: Ս. Երրորդությունը վերբանական իրողություն է, որովհետև «թիւն քանակ է պատահական՝ և գիտելի մեզ: Իսկ ի Երրորդութիւնն ո՛չ է քանակ և չափ, և ո՛չ պատահումն, և ո՛չ գիտելի եղական մտաց»¹: Օրինակ, հերետիկոսները, կիրառելով համանմանութեան մեթոդը, ասում են՝ «զի որպէս Պետրոս մարդ է. Պողոս մարդ է. և Յովհաննէս մարդ է, ապա ուրեմն են երեք և ոչ մի: Առ այս ասեմք թէ, ոչ է նման օրինակդ. զի յորժամ ասի Պետրոս մարդ է. Պողոս մարդ է, ոչ է մի մարդկութիւն ըստ թուոյ, այլ ըստ տեսակի: Այլ յորժամ ասի Հայր է Աստուած, Որդի Աստուած, Հոգի Աստուած, յերեսինն մի է աստուածութիւնն ըստ թուոյ»²: Ս. Երրորդությունը մերժողները հարցնում են, գրում է Տաթևացին, թե ինչո՞ւ եք ասում «երեք և մի բնութիւն. զի .գ. միոյ բնութեանն ո՛չ հաղորդի», մինչդեռ որքան թիվն է, այնքան «բնութեան թըւակից լինի», կամ այլ անուն այլոց բնութեանը թվակից չի լինում, հետևաբար դուք ընդունում են երեք բնությունների, այսինքն՝ երեք աստվածների գոյությունը: Այս հարցադրմանը Տաթևացին տալիս է հետևյալ պատասխանը. «ամեն թիւ ո՛չ բնութեան է յայտնիչ՝ այլ քանիութեան ներքոյ արկելոյ թըւին»³, ինչպես, օրինակ, առյուծը, նոխազը և աքաղաղը սիգաճեն են, սակայն դրանք բնութեամբ այլևայլ են, իսկ անվամբ՝ թվակից: Իսկ ս. Երրորդութեան մեջ Հայր, Որդի և Հոգի թեպետ թվով երեք են, սակայն երեք բնություն չեն: Ս. Երրորդությունը է «մի .գ. և .գ. մի: ... Որպէս մի է արեգակն և սպիտակ և դեղին լոյս իւր: Եւ մի է հուր և լոյս և ջերմութիւն իւր: Եւ մի է հոգի և բան և կենդանութիւն իւր. որ է խօսքն և շունչն: Եւ մի է միտք և իմացումն և կամք իւր: Ուստի յա՛յտէ յորժամ ասեմք Երրորդութիւն Աստուած. Երրորդութիւն անեղ, այլ ո՛չ ասեմք .գ. Աստուած. կամ .գ. անեղ, այլ մի Աստուած և մի

¹ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք հարցմանց, էջ 108:

² **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք որ կոչի Ոսկեփորիկ, էջ 99: Տե՛ս նաև **Գրիգոր Տաթևացի**, Ընդդէմ կորուսեալ ազգին տաճկաց..., Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5687, էջ 2բ:

³ **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք հարցմանց, էջ 54:

անեղ»¹: Եկեղեցու վարդապետության հակառակորդները դարձյալ հարցնում են՝ եթե ընդունվում է երեք աստվածների գոյությունը, ապա ինչո՞վ է դա տարբերվում հեթանոսների տեսակետից, որոնք նույնպես ընդունում են բազում աստվածների գոյությունը: Ըստ Տաթևացու՝ հեթանոսները ընդունում ոչ թե մեկ, այլ բազում աստվածների գոյությունը, որոնք իրար հակառակ են և իրարից տարբերվում են բնությամբ, կամքով ու զորությամբ: Իսկ ս. Երրորդության մեջ Աստված մի է թե՛ բնությամբ, թե՛ կամքով և թե՛ զորությամբ: Եթե ինչ-որ հատկություն վերագրում ենք երեքից մեկին, ապա դա վերաբերում է Երրորդության յուրաքանչյուր անդամին: Օրինակ, եթե Հայր Աստծուն վերագրվում են Արարիչ, Իմաստություն, Կյանք, Լույս, Խաղաղություն, Բարություն և այլ հատկություններ, ապա դրանք միաժամանակ վերագրվում են նաև Որդի Աստծուն և սուրբ Հոգի Աստծուն:

Ամփոփենք: Գրիգոր Տաթևացու հոգևոր ժառանգությունում առանցքային նշանակություն ունեցող միաստվածապաշտական վարդապետություն մեջ նախ, ներկայացվում են աստվածուրացողների, անհավատների, երկաստվածության ու բազմաստվածության (կռապաշտության) կողմնակիցների հայացքների բնազանցական, իմացաբանական, սոցիալ-բարոյագիտական ու մարդաբանական արմատները, երկրորդ, ցույց են տրվում մարդու իմացության նպատակի և հնարավորությունների մասին նրանց հայացքների սահմանափակությունը և միաստվածության դեմ նրանց բերած փաստարկների հակասականությունը, անհիմնությունն ու սխալականությունը, երրորդ, հավատի տեսության և «բնական քննության»՝ փիլիսոփայական գիտելիքի միջոցով հիմնավորվում են Միակ Աստծո, Աստծո միակության ու միասնական բնության, ս. Երրորդության, միաստվածության էութենական, հատկութենական ու պաշտամունքային ձևերը:

Բանալի բառեր – Գրիգոր Տաթևացի, աստվածուրացություն, անհավատություն, երկաստվածություն, բազմաստվածություն, կռապաշտություն, միաստվածություն, բնական տեսություն, հավատի տեսություն

¹ Նույն տեղում, էջ 107:

МОНТЕИСТИЧЕСКАЯ ДОКТРИНА СВЯТОГО ГРИГОРА ТАТЕВАЦИ

С. А. Закарян

Ключевые слова: Григор Татеваци, богоборчество, неверие, дуализм, политеизм, идолопоклонство, монотеизм, естественная теория, теория веры.

В статье показано, что в духовном наследии одного из величайших деятелей средневековой армянской философии и богословии св. Григора Татеваци (1346-1409) ключевое место занимает монотеистическая доктрина, в котором прежде всего представлены трансцендентальные, гносеологические, социально-этические и антропологические корни взглядов богоборцев, неверующих, дуалистов и политеистов (идолопоклонников). Во-вторых, показываются ограниченность их взглядов о целях и возможностях человеческого знания, а также противоречивость, необоснованность и ошибочность их аргументов. И наконец, с помощью теории веры и «естественного познания», т. е. философского знания, обосновываются сущностные, характерологические и культовые формы Единого Бога, единства Бога и единой природы, св. Троицы, монотеизма.

THE MONOTEISTIC DOCTRINE OF SAINT GRIGOR TATEVATSI

S. A. Zakaryan

Key words: Grigor Tatevatsi, godfighting, disbelief, dualism, polytheism, idolatry, monotheism, natural theory, theory of faith.

In the article it is shown that in the spiritual heritage of the one of the greatest figures of medieval Armenian philosophy and theology, St. Grigor Tatevatsi (1346-1409), the key place is given to the monotheistic doctrine, in which primarily are presented the transcendental, epistemological, socio-ethical and anthropological roots of the views of godfighters, non-believers, dualists and polytheists (idolaters). Secondly, the limitations of their views on the goals and capabilities of human knowledge, as well as the inconsistency, groundlessness and fallacy of their arguments are shown. And finally, with the help of the theory of faith and "natural research", that is, philosophical knowledge substantiated the essential, characterological and cult aspects of the One God, the unity of God and the one nature of the St. Trinity, and monotheism.